

“ДІЛА ДОБРИХ ОНОВЛЯТЬСЯ...”

До 125-річчя
від дня народження
Михайла Новицького



Михайло Новицький (1892—1964)



Галина Карпінчук
канд. філол. наук,
наук. співроб.
відділу шевченкознавства
Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка
НАН України, м. Київ

На сьогодні в шевченкознавчій науці ще немає праць, у яких було б зроблено науково-критичний огляд здобутків українського шевченкознавства ХХ ст. Недостатньо вивчені також конкретні заслуги *Д. Багалія, В. Міяковського, І. Айзенштока* (1920—1940-ві), *Є. Кирилюка, Ю. Івакіна, Ф. Сарани* (1950—1980-ті) та ін. Серед цих подвижників-особистостей, відомих і авторитетних у літературознавстві, був і **Михайло Михайлович Новицький** (02.10.1892 — 29.03.1964), який понад сорок років активно досліджував біографію та літературно-мистецьку спадщину **Тараса Григоровича Шевченка**.

Становлення М. Новицького як науковця відбулося у 1920-х роках, які, незважаючи на засилля радянської ідеології, засвідчили українське національне відродження. Нова влада враховувала опір, а подекуди й вороже ставлення до неї з боку українців, особливо свідомої інтелігенції України, отож і змушена була піти на деякі поступки. У 1923 р. було прийнято декрети “Про заходи рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови”, “Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ”, за якими українська мова запроваджувалася в усіх шкільних навчальних закладах та в усіх сферах державного управління.

Ця державна політика сприяла українізації: друкувалося багато українських підручників та термінологічних словників, видавалися твори українських письменників, серед них насамперед — Тараса Шевченка.

Центром, довкола якого об’єднувалися наукові сили українців, була Всеукраїнська академія наук УРСР. Історію української літератури вивчала Комісія для видавання пам’яток новітнього українського письменства при Історико-філологічному відділі, яку очолював **С. Єфремов**. Її співробітниками були **П. Зайцев, М. Зеров, М. Плевако, П. Филипович, М. Марковський, І. Айзеншток**. Від 1921 р. у Комісії для видавання пам’яток на посаді наукового співробітника працював Михайло Новицький.

На той час йому виповнилося 29 років. Зростає Михайло в сім'ї *Михайла Гнатовича* та *Євгенії Луківни Новицьких* у Ніжині. Відомо, що батько хлопця працював у канцелярії міської управи, мати шила одяг на замовлення. Михайло мав трьох сестер — Анну, Любов та Антоніну. Діти рано залишилися сиротами: 1895 року помер батько, через десять років — мати. Виховували хлопця його старші сестри — Анна та Любов, що вже вчителювали.

Михайлу Новицькому випала щаслива доля навчатися впродовж 1906—1913 років у Ніжинській класичній гімназії ім. М.В. Гоголя (нині — Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя) — найкращому навчальному закладі України, де свого часу освіту здобували *Є. Гребінка*, *М. Гоголь*, *Н. Кукольник*, *А. Мокрицький*, *Л. Глібов* та ін.

Після закінчення гімназії Новицький вступив на історико-філологічний факультет Першого Петроградського університету (тепер Санкт-Петербурзький державний університет), а вже наступного 1914 року отримав стипендію ім. Я.І. Дуніна-Борковського від Чернігівського земства, яку присвоювали бідним студентам та студентам-сиротам, що успішно навчалися. В університеті Михайло вивчав слов'янську філологію, засвоїв граматику латинської, грецької, німецької мов. Темою його магістерської роботи стало дослідження “Слово Іоанна Златоустого як пам'ятка старослов'янської мови”. Серед викладачів Михайла — славіст, академік Санкт-Петербурзької академії наук *О. Шахматов* (науковий керівник), історик літератури та палеограф, професор *І. Шляпкін*, засновник Ленінградської (Петербурзької) фонологічної школи, доктор філологічних наук *Л. Щерба*. Уже зі студентських років М. Новицький працював помічником бібліотекаря у книгозбірні історико-філологічного факультету рідного університету, згодом — у Бібліотеці Ленінградської археографічної комісії.



Будинок-музей Т.Г. Шевченка у м. Києві. Фото 1923 р.
(розташований по вул. Шевченка, 8-а, поруч із Майданом Незалежності)

У 1919 р., після завершення навчання з відзнакою, Михайло Новицький повернувся до Ніжина, де впродовж двох років працював учителем у класичній гімназії ім. М.В. Гоголя, Трудовій школі № 1 (нині — Ніжинська загальноосвітня школа І—ІІІ ступеня № 7, вул. Гоголя, 15).

На початку 1920-х років зростає увага до вивчення життя і творчості Шевченка, виникає окремий термін — “шевченкознавство”. Одним із перших його вжив *І. Айзеншток* у праці “Шевченкознавство — сучасна проблема. [Ч.] І. До тексту Шевченкових творів” (Харків, 1922). Використовуючи постать Шевченка для утвердження радянських ідеологічних ідей, влада виступила на підтримку розвитку цього напрямку науки.

У цей час одним із першочергових завдань шевченкознавства стає дослідження та видання життєпису поета. Опубліковані праці *М. Чалого*, *О. Кониського* та *Б. Лепкого* потребували значних доповнень і уточнень. З огляду на це постала потреба докладного опрацювання всіх відомих на той час джерелознавчих матеріалів: літературної і мистецької спадщини Шевченка, епістолярію, документів до біографії, спогадів та листів його сучасників, досліджень про життя і творчість українського поета.

Першочерговою проблемою стало й текстологічне дослідження Шевченкових творів. Популярний і найповніший “Кобзар” (1907, 1908, 1910) за редакцією *В. Доманицького* вже не задовольняв науковців. Працюючи в умовах цензури, В. Доманицький не мав можливості віднайти всі поетичні твори Шевченка, окремі з них звірити з автографами й точно атрибутувати. Видання “Кобзаря” упорядник змушений був видати із контамінаціями та деякими неточностями (трапляються розбіжності з автографами поем “Сон”, “Кавказ”, “Невольник”, поезій “Розрита могила”, “Гоголю”, “Заворожи мені, волхве...” та ін.).

Інші відомі зібрання творів Шевченка за впорядкуванням Б. Лепкого (“Повне видання творів” у 5 т., 1919—1920), В. Сімовича (“Кобзар”, 1921) також містили контаміновані тексти творів.

Уперше поетичні твори Шевченка, що містили останню авторську редакцію, підготував і видав *І. Айзеншток* у 1925 р. Збірка під назвою “Поезії. Кобзар” з'явилася в Державному видавництві України. Коментарі до видання підготував *М. Плевако*. На жаль, упорядники не розглянули історію кожного окремого твору Шевченка. Наприклад, були випадки, коли до збірки потрапили тексти автографів, що їх поет дарував чи записував нашвидкуруч своїм знайомим, і, відповідно, такі автографи не передбачали точності, бо призначалися не для друку.

У 1923 році з нагоди 110-річчя з дня народження Шевченка вивчати творчу спадщину поета розпочала Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства при Першому відділі Української академії наук.

Упродовж 1925—1926 років з'явилося два видання збірника “Шевченко та його доба”. Разом із **С. Єфремовим** і **П. Филиповичем** їх упорядником був і Михайло Новицький. До збірника увійшли статті **В. Петрова** “Куліш і Шевченко. До історії їх взаємовідносин в 1843—1844 роках”, **П. Руліна** “Шевченко і Щепкін”, **П. Филиповича** “Шевченко і декабристи” та ін. Привертає увагу й художнє оформлення видання, для якого використано роботи **Я. де Бальмена** та **М. Башилова** із рукописної збірки Шевченка “Wirszy T. Szewczenka” (1844).

Тоді ж з'явилися інші численні шевченкознавчі публікації: “Рима в «Кобзарі» Шевченка **Д. Загула** (1924); “Шевченко як прозаїк” (1925), “Проблеми Шевченкової поетики” **Б. Навроцького** (1926); “Шевченко як голос народної душі” **А. Лободи** (1921); “Форма поезій Шевченка” (1921), “Із студій над Шевченковим стилем” (1924) **Б. Якубського**; “Шевченко і романтизм” **П. Филиповича** (1924); “Шевченко в Кирило-Методіївському братстві” **В. Міяковського** (1923). Відомий альманах “Україна” № 1—2 за 1925 р. весь був присвячений Шевченкові.

Авторитетними стали наукові праці **М. Плевака** “Шевченко і критика” (1924), **Д. Багалія** “Шевченко і Кирило-Методіївці” (1925), **Б. Навроцького** “Шевченко як прозаїк” (1925).

Михайло Новицький на той час уже вирізнявся в шевченкознавстві своїм науковим доробком. Відомі його дослідження до біографії поета: “Арешт Шевченка в 1859 р.” (1924); “Шевченко в процесі 1847 р. і його папери” (1925); “До історії арешту Шевченка 1850 р.” (1925); “З листування Т. Г. Шевченка” (1926); “З історії оренбурзького арешту Шевченка” (1929); “Бібліографічні про листи до Шевченка нотатки” (1929) та ін. Тоді ж він надрукував текстологічні розвідки про Шевченкові твори, зокрема “Поема Т. Шевченка «Мар'яна-черниця» (1924), “До тексту Шевченкового «Кобзаря»” (1924), “Новий автограф Шевченка” (1929).

Дослідження, написані на основі архівних матеріалів та автографів Шевченка, містять конкретні факти та точні відомості про життя і творчість поета, достеменно відтворюють тексти його творів. Цим Михайло Новицький, за спостереженням **Ю. Бойка**, “більше скидається на математика, ніж літературознавця” [1].

У червні 1924 р. Новицького було зараховано в аспірантуру Київського інституту народної освіти (нині — Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова) за спеціальністю “мовознавство”. Водночас збереглися свідчення, що Михайло Новицький від 1927 р. навчався і в аспірантурі київської філії Інституту Тараса Шевченка, яку закінчив 1929 року [7]. Тема його дослідження — “Шевченко і товариство Мочиморди”. На жаль, дисертацію так і не було захи-



Мандат, виданий М. Новицькому 4 листопада 1924 р. на отримання рукописів Шевченка

щено. З'явилися окремі статті із цієї теми: “Новий документ до історії «Товариства Мочимордія»” (1928), “Мочиморди перед судом сучасників і досліду” (1930).

Входження Михайла Новицького до наукового шевченкознавства не залишилося непомітним, про що згодом писав **О. Дорошкевич**: “Новицький не тільки подає до наукового вжитку невідомі архівні документи, але й аналізує їх, суворо руйнуючи народницькі канони Шевченкового біографічного культу” [4].

Ще 1924 року С. Єфремов у рекомендації, виданій для Київського інституту народної освіти, зазначив: “Праці Новицького [характеризу]ються докладною й совісною обробкою [матеріалу] і до шевченкознавства [дають фактичний вклад]” [20], а знаний учений **А. Лобода** зауважував: “Это сейчас, несмотря на молодые годы, один из лучших шевченковедов в Киеве” [19].

Досліджуючи життя і творчість поета, М. Новицький одночасно розшукував і збирав рукописні та документальні матеріали. Зокрема, він взяв участь у передачі до Інституту Тараса Шевченка автографів дев'яти російських повістей.

У ті роки Михайло Новицький діяльно готував до друку Шевченкові твори. Разом із С. Єфремовим вони видали зібрання творів Шевченка “Поезія” у 2-х томах (1927 р.). Видання готувалося за рукописами, що від 1926 р. зберігалися в архівних фондах Інституту Тараса Шевченка, а зараз зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі — ІЛ). Було використано також “Кобзар” 1860 р. із власноручними правками Шевченка (поезії 1838—1842), збірку “Три літа” (1843—1845), “Малу” та “Більшу” книжки.

Прикметною ознакою цього видання було те, що поетичні твори в ньому подавалися за альбомним принципом зі збереженням авторської графічної композиції — так, як їх записував Шевченко до рукописної збірки “Три літа”.

У зібранні Новицький уперше подав поряд обидві редакції поеми “Осика” та “Відьма” (1847, 1858). Як відомо, ця поема, починаючи з львівського часопису “Вечорниці” (1862, № 16—18), друкувалася в другій редакції, написаній на засланні (історію створення поеми дослідили **Є. Ненадкевич**, **В. Смілянська**, зазначивши часткову зміну автором сюжету поеми та її значне скорочення).

У 2-томному виданні “Поезія” вчений уперше як авторські назви подав заголовки “В казематі” і присвяту “Моїм союзникам” до циклу поезій казематного періоду. В обох томах було надруковано коментарі та алфавітний покажчик творів.

Пізніше один із найвідоміших українських текстологів **В. Бородин** дав цьому виданню досить високу оцінку, зазначивши, що “видання 1927 р. стало певним етапом у звільненні творів поета від спотворень, кон’єктур і помилок попередніх видань” [2]. Наступного року Михайло Новицький за роботу над виданням отримав премію Всеукраїнської академії наук (далі — ВУАН).

Загальною проблемою в шевченкознавстві 1920-х років стала відсутність цілісного представлення літературної і мистецької спадщини Шевченка. Цю працю було доручено Комісії для видавання творів новітнього українського письменства. Повне зібрання творів Тараса Шевченка планувалося надрукувати у восьми або в десяти томах. Розподіл матеріалу був таким: том I і II мали містити поезію, III — листування, IV — журнал, V і VI — повісті, VII — художні твори, VIII—X — матеріали до біографії й творчості, а також повну бібліографію. Одним із найактивніших його упорядників був Михайло Новицький. Над виданням, крім нього, працювали С. Єфремов, П. Филипович, В. Міяковський, А. Лобода, Д. Ревуцький, О. Новицький, П. Рулін, В. Вайсблат (технічна робота).

Було вирішено насамперед друкувати найменш відомі твори Шевченка. Науковці розподілили роботу над укладанням і підготовкою до друку щоденника Шевченка. Новицькому доручили звірити за автографом текст щоденника, який на той час зберігався в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського. Вчений підготував і коментарі до окремих щоденникових записів, а також іменний покажчик.

Підготовлений том (четвертий) вийшов 1927 року під назвою “Щоденні записки. (Журнал)”. У передмові до видання С. Єфремов писав, що метою упорядників було підготувати перевірений і встановлений текст творів Шевченка, варіанти до основного тексту і повні коментарі історико-літературного і громадського значення. Цей том став єдиним повним виданням щоденника, що відтворював текст за автографом зі збереженням правопису та орфографії.

Позитивну оцінку це видання дістало в рецензіях П. Богацького, О. Дорошкевича, К. Копержинського, М. Марковського та ін. На думку С. Єфремова, цей та інші томи повного зібрання мали б бути своєрідною енциклопедією шевченкознавства й основою для дальшого вивчення життя і творчості поета та його доби.

У 1929 р. вийшов третій том зібрання — “Листування” — обсягом понад тисячу сторінок. Це було єдине видання, в якому водночас надруковано листи Шевченка та листи до нього. Тут оприлюднено 423 листи: 225 листів Шевченка та 198 листів-відповідей. Михайло Новицький також активно готував цей том до друку, про що відомо із передмови: “Підготувчу роботу над збиранням листів та звірнням тексту їх

провів науковий співробітник Академії Наук Мих. М. Новицький; йому ж довелося й наново встановити хронологію листів та ймення Шевченкових адресатів. Зібрані тексти редактор ще раз звірив з автографами, якщо вони були наявні, чи з першодруками” [22].

Тоді Новицькому вдалося розшукати і вперше опублікувати двадцять невідомих листів з епістолярію Шевченка, серед яких: листи поета до Товариства сприяння художникам (серпень 1844 р.), **П. Симиценка** (26 лютого 1859 р.); листи до Шевченка **М. Александрійського** (16 серпня 1848 р.), **М. Лазаревського** (12 лютого 1848 р.) та ін.

У цьому томі вражає загальний обсяг коментарів — понад 600 с., третина з яких належить Михайлу Новицькому. Він також підготував додатки, у яких подано історію побутування листів, зазначив джерела текстів, за якими вони друкувалися (у розділі “Бібліографічні про листи до Шевченка нотатки”). Новицький був упорядником усіх покажчиків до тому: хронологічного, іменного, географічного.

На жаль, на цьому робота над повним виданням творів Шевченка припинилася. Мистецьку спадщину, над якою працював однофамілець ученого, **Олексій Новицький**, надрукувати окремим накладом не вдалося.

Як відомо, у Харкові 1926 року було засновано Інститут Тараса Шевченка, який став найголовнішим центром, де розроблялися проекти видань Шевченкових творів. Його філію було також відкрито в Києві. Дослідження творчості Шевченка проводилося в кількох відділах: у кабінеті біографії Шевченка та в кабінеті дослідження творчості поета, в комісії доби й оточення Шевченка, в комісії Шевченкової мови, в комісії вивчення Шевченкової малярської спадщини, у кабінеті бібліографії, у відділі рукописів.

Михайло Новицький одночасно працював у Комісії для видавання творів новітньої української літератури при ВУАН та в київській філії Інституту Тараса Шевченка, де керував семінаром з текстології та біографії, брав участь у семінарі з давньої літератури.

Наприкінці 1920-х років разом з іншими науковцями Інституту Б. Навроцьким, Д. Багалієм та П. Филиповичем Новицький підготував і видав окремі поеми Шевченка: “Єретик” (1927, 1929, 1930), “Катерина” (1927, 1928, 1930), “Марія” (1927), “Наймичка” (1927, 1929, 1930, 1932), “Сон” і “Кавказ” (1927, 1928), “Гайдамаки” (1928, 1930), “Княжна” (1929), “Марина” (1929, 1930), “Москалева криниця” (1930), які виходили в окремих книжкових серіях: “Бібліотека «Час»”, “Літературна бібліотека”, “Український театр”, “Дешева бібліотека красного письменства” тощо. Тексти, подані тут, відповідають виданню “Поезія” в 2-х томах (1927).

Упродовж 1920-х років М. Новицький постійно бере участь у роботі Історико-літературного товариства, виступає з доповідями на шевченкознавчі теми. Вільний від роботи час проводить серед т. зв. “неокласиків”. У колі його знайомих — **П. Филипович, М. Драй-Хмара, О. Бурггардт, М. Рильський**, а також **В. Петров, М. Могилянський** та ін.



Оправи двотомника:
Тарас Шевченко. “Поезія” (1927)

Уже тоді Михайло Новицький був легендою — адже ніхто краще від нього не розумівся так докладно в різних аспектах шевченкознавства. Цінував молодого шевченкознавця і М. Зеров. На початку 1930-х років вони готували до видання твору Шевченка в перекладах російською мовою *Ф. Сологуба*. На думку *Ю. Клена*, ім'я Михайла Новицького згадано і в жартівливому вірші “Неоклясичний марш” під образом де-Бальмена “Поникни гордий Пилипенку! / Багато є у нас імен: / в нас Голоскевич, Титаренко, / Сковорода і де Бальмен”.

Після короткого періоду “українізації” (1923—1927) розпочалося відкрите переслідування діячів української науки та культури. Коли наприкінці 1920-х років Об'єднане державне політичне управління оголосило “процес СВУ”, то керівника Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства, академіка ВУАН С. Єфремова було визнано головним підозрюваним і заарештовано 21 липня 1929 року. У вересні того ж року ув'язнили ще одного співробітника Комісії — В. Міяковського, директора Будинку-музею Т.Г. Шевченка. Михайло Новицький, розуміючи всю складність ситуації, очолює музей (Козине болото, нині — пров. Шевченка, 8 а). Будиночок Тараса Шевченка і музейна робота Новицькому були добре відомі, адже він брав найактивнішу участь у створенні його експозиції.

Двадцять дев'ятого лютого 1929 р., ще до арешту С. Єфремова і В. Міяковського, учений потрапляє в поле зору і стеження НКВС, про що свідчить “Обзорная справка по архивно-учетному делу № 39716 на Новицкого Михаила Михайловича” [8], що нині зберігається у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України).

На початку 1930-х років масові арешти патріотично налаштованих українців, скорочення наукових працівників (зокрема і співробітників Інституту Тараса Шевченка) зросли, і це, ясна річ, позначилося на розвитку шевченкознавства.

Ще з'являлися видання, статті, у яких досліджувалися проблеми, започатковані в попередні роки. Серед них — праці науковців Інституту Тараса Шевченка І. Айзенштока, О. Дорошкевича, П. Филиповича, Б. Навроцького, В. Петрова, А. Шамрая та ін. Матеріали Михайла Новицького вже не друкували.

Після арешту С. Єфремова Комісію для видавання творів новітньої української літератури, у якій працював і М.М. Новицький, було ліквідовано. Натомість створено Комісію Шевченкової доби й оточення при Інституті Тараса Шевченка (згодом перейменовано у Комісію української літератури доби промислового капіталізму), яку очолив Новицький. Серед її співробітників — *В. Покальчук* (секретар, 1929—1930), *Л. Сокирко* (секретар, 1930-1931), *Є. Шаблійовський*, *Г. Дорошкевич*, *Л. Рублевська*, *Х. Пилипенко*, *Л. Кошова*, *М. Тарасенко*.

Тут, очевидно, за ініціативи Новицького розпочалася робота над виданням спогадів про Шевченка. Упродовж 1930—1931 років вийшли окремі мемуари в шести книжках, які підготувала під керівництвом Новицького група науковців (Є. Кирилюк, Ф. Самоненко, Л. Рублевська).

Навесні 1930 р. розпочалася робота над підготовкою до друку “Словника Шевченкових знайомих”, де планувалося зібрати і подати інформацію про понад дев'яносто персоналій з оточення Шевченка. Редактором видання обрали М.М. Новицького.

Але вже навесні 1931 р. через ідеологічні перестороги роботу над словником було призупинено. Роботу над опрацюванням матеріалів до словника Шевченкових знайомих Новицький, очевидно, відновив уже після повернення із заслання 1946 р. У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України) зберігаються підготовчі матеріали ученого про сучасників Шевченка, загальний обсяг яких складає понад 300 сторінок рукописного тексту, матеріал подано в алфавітному порядку від літери А до літери О.

Від 1929 р. Новицький також брав участь у роботі новоствореного Комітету для видання Шевченкових творів при II відділі ВУАН у зв'язку із підготовкою до 120-річчя з дня народження Шевченка.

У цей час знову спробували здійснити повне зібрання творів Шевченка. Спочатку воно планувалося у 14-ти томах, про що зазначено у звіті заступника голови Комітету О. Дорошкевича від 29 листопада 1932 р. Згодом доопрацьований варіант цього звіту було надруковано в “Бюлетні Комітету для видавання творів Т.Г. Шевченка при II відділі Всеукраїнської академії наук”, ч. I від 15 лютого 1933 р. За інформацією, вміщеною в ньому, повне зібрання мало вийти у 15-ти томах.

В архіві Української вільної академії наук (УВАН, США) зберігається інший проект видання творів, датований 18 вересня 1933 р., автором якого є Михайло Новицький. Із тексту документа видно, що М.М. Новицький пропонував видати спадщину Шевченка в десяти томах. Її розподіл мав бути таким: поезія Шевченка (т. I—II), російські поеми, драми і



Сидять (зліва на право): М. Новицький, О. Дорошкевич, С. Пилипенко, Д. Багалій, В. Міяковський, Б. Навроцький;
стоять: А. Лебідь, Є. Кирилюк, В. Покальчук (1928)

повісті (т. III—IV), щоденник, автобіографія (т. V), листування (т. VI), малярські твори (т. VII), корпус архівних документів про Шевченка (т. VIII), мемуари і спогади про Шевченка (т. IX), бібліографія (т. X). Цікаво, що десятий том цього видання мав містити світлина всіх відомих на той час автографів творів Шевченка.

За проектом М. Новицького було підготовлено і видано два томи (1935—1937) поетичних творів Шевченка. До першого тому ввійшли поезії 1838—1847 років, до другого — 1847—1861 років. Очевидно, під час роботи над виданням проект було дещо змінено: у цих томах є і російськомовні твори Шевченка, які спочатку планували вмістити в 3-му томі. Спочатку поетичні тексти до видання готував О. Дорошкевич, але потім над ними працював М. Новицький. Після появи перших двох томів роботу над виданням призупинили. Незабаром видання вилучили із бібліотек, а редакторів заарештували. Згодом ці перші два томи було передруковано без коментарів.

Залишилася не виданою мистецька спадщина Шевченка за упорядкуванням М. Новицького, над якою він працював ще в 1920-х роках, коли готувався попереднє повне зібрання творів за редакцією С. Єфремова. Він також писав передмову для видання, проте через наявні в ній “націоналістичні” ідеї її відкинули. Нову передмову до видання було доручено написати Ф. Ернсту в лютому 1932 р. Як дослідила І. Ходак, статтю “Шевченко як маляр на тлі його доби. Розвідка” Ф. Ернст завершив навесні 1933 р., її загальний обсяг — 211 аркушів [21]. (Уже в жовтні

Ф. Ернста заарештували, а том мистецької спадщини так і не з’явився друком, залишилися сигнальні примірники цього видання — Г.К.).

Ще 1931 року з’явилося видання “Кобзаря” із передмовою Андрія Річицького (псевдонім А. Пісоцького) та ілюстраціями В. Седляра. Художнє оформлення видання розробив В. Вайсблат (Олександр Гер), передмову французькою мовою підготував Іван Миронець. Як відомо, в книжці було використано текст та коментарі Михайла Новицького.

Згодом видання було розкритиковане за “націоналістичний ухил”. Цей “Кобзар” було вилучено з крамниць та бібліотек, усіх упорядників, що значилися у збірці, заарештовано, а художника за зміст ілюстрацій розстріляно. Тільки 2009 року “Кобзар” з ілюстраціями В. Седляра було надруковано у видавництві “Дух і літера” (редактор С. Захаркін, видавці К. Сігов, Л. Фінберг, П. Сачек; коментарі Є. Нахліка; текст творів Шевченка подано за останнім академічним виданням у 12-и томах, т. 1—2). Короткі біографічні довідки про упорядників видання, зокрема і М. Новицького, написав А. Рудзицький.

У період підготовки до Шевченкового ювілею активізувався випуск творів поета в перекладі російською мовою. У деяких таких виданнях брав участь і Михайло Новицький. 1934 року за його редакцією було надруковано зібрання поезій Шевченка “Кобзарь: Избранные стихотворения” в перекладі Ф. Сологуба, для якого він підготував і ґрунтовні примітки та коментарі. На думку П. Одарченка, це одне з найкращих видань поезій Шевченка в російському

перекладі. На високому науковому рівні тут підготовлені як тексти перекладів так і коментарі. У книжці також було надруковано й упорядковану Михайлом Новицьким хронологію “Краткая хронологическая канва жизни и творчества Шевченко”. Того ж року ці матеріали використано і у виданні “Шевченко и революция” **О. Старчакова**. Прізвище Михайла Новицького тут не зазначено.

1933 року М. Новицького звільняють із Науково-дослідного Інституту Тараса Шевченка, 1934 — із ВУАН. Цього ж року впродовж 17—31 серпня на I Всесоюзному з’їзді радянських письменників єдиним можливим методом вивчення і дослідження літератури було проголошено метод соціологізму, а основним напрямом шевченкознавства визнано поворот від академічного до партійного, марксистсько-ленінського.

Причиною звільнення М.М. Новицького стали праці, позбавлені впливу нової ідеології. Залишившись без роботи, Новицький підробляє в редакції газети “Коммунист”, на кінофабриці редактором мови. Працюючи активно і діяльно у сфері української культури, спілкуючись із однодумцями, що вже потрапили під нагляд органів влади, він дедалі більше привертає увагу НКВС.

Через три роки, 26 грудня 1937 р., Михайла Михайловича заарештували. У той час він із дружиною

Ларисою Павлівною (до заміжжя — Тецлав) мешкав по вулиці Воровського, 45, кв. 5 (нині — вул. Хрещатик, будинок зруйновано в роки Другої світової війни). У постанові про початок слідства від 23 грудня 1937 р. зазначено, що Михайло Новицький “связан с активными националистами, озлоблен против советской власти, проявляет террористические тенденции” [13] (ст. 54-8 Кримінального кодексу УССР). Під текстом звинувачення стоїть підпис уповноваженого четвертого відділу **Крецаковського**. Того ж дня було видано ордер за підписами оперуповноваженого четвертого відділу УДБ НКВС УРСР **Хромого**, начальника третього відділу **Лифаря**, начальника четвертого відділу **Перцова**. Історію арешту М. Новицького і період його заслання дослідив **С. Білокінь**, назвавши вченого “мучеником”.

Після арешту Новицький майже рік провів у спецкорпусі київської тюрми. За відсутності доказів провини пред’явлене йому звинувачення було змінено. Його, як і інших представників української інтелігенції, судили за статтями 54-10, 54-11 Кримінального кодексу УССР — контрреволюційні дії проти радянської влади, а саме “буржуазно-націоналістична діяльність” в галузі літературознавства. Під час допитів 3 та 5 липня 1938 р., які проводив оперуповноважений третього відділу УДБ КОУ НКВС сержант **Зільберман**, Михайло Михайлович не спростовував висунутих обвинувачень. Він зазначив, що ще до роботи у ВУАН був твердо переконаний у необхідності розвитку національної справи, а подальше перебування в Академії наук тільки сприяло утвердженню його наукового та культурного світогляду.

Конкретним злочином ученого проти радянської влади було визнано його шевченкознавчі дослідження. На вимогу дати додаткові свідчення, у графі “відповідь” за підписом Новицького зазначено: “...еще занимался антисоветскими разговорами по национальному вопросу, что украинизация должна быть полная, т. е. национальной и по форме и по содержанию и что Украина должна быть самостоятельной республикой и не находится под давлением Москвы” [15]. Збереглася довідка начальника четвертого відділу Управління державної безпеки КОУ НКВС УРСР **А. Хатеневера**, де ширше розкрито причину звинувачення вченого: “Новицкий был весьма близок к участникам СБУ, в частности к Ефремову, а также был связан с активными националистами Зеровым, Дорошкевичем, Косынской и друг[ими], впоследствии осужденными как участники националистической организации. Новицкий — националист, озлоблен против Советской власти” [16].

У ЦДАГО України зберігаються свідчення Михайла Новицького, у яких зазначено, що звинувачували вченого і в присвоєнні автографа поеми Шевченка “Слепая”, який весь цей час зберігався в Інституті Тараса Шевченка.

28 вересня 1938 р. Новицького було визнано винним, в обвинувальному висновку йому інкримінували участь в націоналістичній організації, до якої він начебто вступив у 1921 р. (йдеться про роботу у Комісії для видавання пам’яток новітнього українського



Галина Карпінчук: “Це видання “Кобзаря” 1931 року, що вийшло під редакцією Михайла Новицького. Автора ілюстрацій до цієї книги художника Василя Седляра розстріляли”. Фото Сергія Тушинського, жовтень 2017 р.

письменства), зв'язок із СВУ, антирадянська діяльність у галузі літературознавства. 15 жовтня 1938 р. Особливою нарадою при НКВС шевченкознавця засудили на 5 років позбавлення волі.

Михайло Новицький відбував покарання на Соловках в урочищі Юр'їв острів, серед карельських лісів. За спогадами *С. Підгайного*, це було одне з найтяжчих місць Нижнєвігського відділу “Белбатлагу”. З Новицьким С. Підгайний зустрівся наприкінці 1930-х років. “Бліде обличчя його обросло рудуватою бородою, ніс загострився, очі глибоко западали... Було боляче і смішно дивитися на цього “контрреволюціонера”, цього кабінетного ученого, що все життя присвятив вивченню творчості нашого поета”, — згадує мемуарист [11].

У зв'язку з репресіями відомих учених наступні 1936—1938 рр. “були цілком “мертвими роками” для шевченкознавства, і не тільки для наукового, а й для радянського публіцистичного... Терор, відомий під назвою “єжовщини”, досяг свого кульмінаційного культу. Писати про Шевченка неможливо було і не було кому”, — так констатував про цей період П. Одарченко [9].

Іншим шляхом розвивалося західне шевченкознавство. Тікаючи від арешту, у 1920-х — на початку 1940-х років за кордон виїхали *П. Зайцев*, *В. Дорошенко*, *Є. Маланюк*, які продовжували розвивати цю галузь літературознавства. Разом зі *Р. Смаль-Стоцьким*, *М. Рудницьким*, *М. Славінським*, *С. Сірополком*, *В. Сапінським*, *О. Лотоцьким*, *Д. Дорошенком*, *Л. Білецьким* шевченкознавці — співробітники варшавсь-

кого Українського наукового інституту — підготували повне видання творів за редакцією П. Зайцева у 14-ти томах (планували шістнадцять томів). Через політичні труднощі не були видані V і XIII томи.

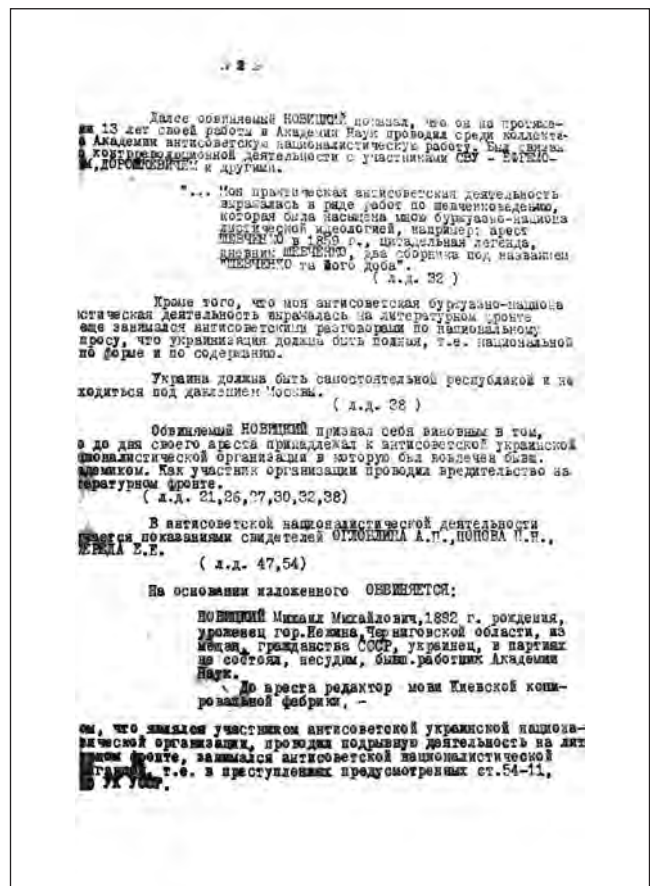
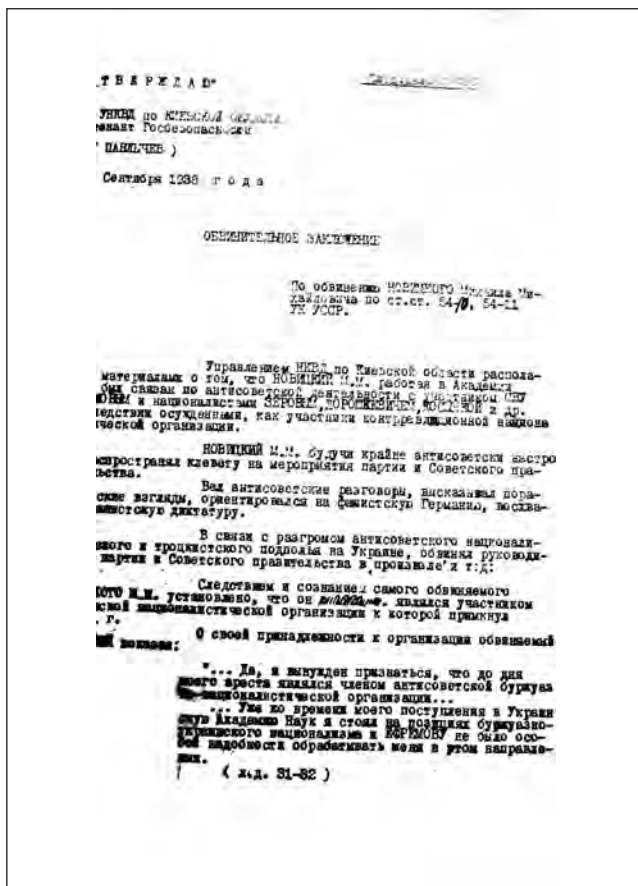
Радянська влада не могла обійти і замовчати ювілейну дату (125-річчя від дня народження Тараса Шевченка), яку відзначали 1939 року. За постановою ЦВК УРСР (1938) було розпочато активну роботу щодо вшанування пам'яті українського поета і художника. Президія Академії наук УРСР прийняла постанову про підготовку нового академічного видання творів Шевченка в десяти томах.

У ювілейному році з'явилися два томи першого повного академічного видання творів Шевченка з позначкою “Видання ювілейне: 1814—1939”. Редакційна колегія: *О. Білецький*, *М. Геппенер*, *Д. Копиця*, *О. Корнійчук*, *С. Маслов*, *П. Попов*, *Ф. Редько*, *М. Рильський*, *П. Тичина*; відповідальний редактор *Б. Якубський*.

Тут поезію подано за чинним правописом 1933 р., а лексику поета наближено до української мови ХХ ст. Наприклад, в українській вимові наведено церковнослов'янські слова: святії, німії, довготерпіння.

У другому томі 1939 року ще було надруковано поезію “Якби то ти, Богдане п'яний...” (вилучену в перевиданні 1951 р.), проте поему “Марія” подано зі скороченнями (без рядків 747—756), знято назву в поезії “Подражаніє Едуарду Сові” тощо.

Усю літературну спадщину (поезії, повісті, автобіографію, щоденник) було надруковано 1939 року в



Обвинувальний висновок М. Новицькому від 28 вересня 1938 р.

5-томному виданні “Повна збірка творів”, яке вийшло під редакцією *О. Корнійчука, П. Тичини, М. Рильського, Ф. Редька, Д. Копиці*. Передмову до видання готував *О. Корнійчук*. Зібрання подано за тодішнім правописом зі збереженням авторської пунктуації. Окремі з творів містять контамінований текст. Зокрема, у “Тарасовій ночі” додано текст із женецького видання “Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії” (1890) від слів “А ніч-мати дасть пораду” до слів “Доля ж бенкетує” (всього 36 рядків), а також 8 рядків від слів “Була колись козацькая / І слава, і воля” до слів “Вовік не забудем”.

До 125-річчя від дня народження поета з’явилися видання т. зв. “фальшованого” шевченкознавства. Вийшли друком праці *М. Бельчикова* “Тарас Шевченко, критико-біографічний очерк”, *І. Стебуна* “Т. Г. Шевченко”, *С. Шаховського* “Шевченко і російська література” (у збірнику “Пам’яті Т. Шевченка”, 1939 р.) та ін. Особливістю цих видань було замовчування антиімперських творів поета і перебільшення російських впливів на Шевченка. Позитивним здобутком шевченкознавства кінця 1930-х років стали праці з мистецтвознавства: *М. Бурачека* “Великий народний художник”, *С. Расєвського* “Життя і творчість художника Т. Шевченка”, *Г. Владимірського* та *О. Савина* “Т. Г. Шевченко — художник” (усі — 1939 р.) та ін.

У 1920-30-х роках з’явилися також окремі видання творів Шевченка в перекладах білоруською, болгарською, польською, російською, словацькою, чеською мовами. Перепоною для подальшого розвитку шевченкознавства стали події Другої світової війни.

Шевченкознавчі ідеї М.М. Новицького (видання документів, спогадів, словника), розроблені ще на початку 1930-х років, так і лишилися не втіленими в життя, а сам шевченкознавець разом з іншими патріотично налаштованими вченими продовжував відбувати термін покарання в концентраційному таборі в Комі АРСР.

Напередодні Другої світової війни творчість Шевченка була однією з пріоритетних тем в українському літературознавстві: його поетичні та прозові твори завдяки праці шевченкознавців попередніх десятиліть та підтримці тогочасної влади видавалися в різних куточках радянської України. Культурному взаємозбагаченню та науковій співпраці сприяло приєднання західних регіонів України до радянської частини.

1940 року з нагоди 100-річчя виходу в світ першого “Кобзаря” в Маріїнському палаці в Києві відкрилася виставка “Ілюстратори «Кобзаря» за сто років”, де експонувалися оригінали художників *В. Штернберга, М. Башилова, Л. Жемчужникова, М. Микешина, К. Трутовського, О. Сластіона, І. Їжакевича, В. Касіяна, М. Дерезуса*. Виставки до цієї річниці також діяли у Львівському університеті, у харківській Галереї картин Т.Г. Шевченка. Із петербурзьким періодом життя поета ознайомлювала виставка Державної публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді.

У роки війни діяльність усіх шевченківських установ було згорнуто, а окремі з них евакуйовано за

межі України. Зокрема, рукописні фонди Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка перевезено до Уфи, а експозицію картин Центрального державного музею Т. Г. Шевченка із Маріїнського палацу в Києві — до Новосибірська. Перебуваючи за межами батьківщини, відірвані від звичного середовища співробітники продовжували працювати в галузі шевченкознавства.

Упродовж 1942—1943 років за ініціативи об’єднаного Інституту мови та літератури ім. Тараса Шевченка відбулися дві Шевченківські сесії, де з науковими доповідями про поетичні твори Шевченка виступили *П. Тичина* і *М. Рильський, К. Трохименко* (доповідь про малярство), *П. Козицький* (про музику в житті поета), *Л. Булаховський* (про мовні засоби інтимізації в поезії Шевченка), *Ф. Коваль* (присвятив виступ рукописній спадщині Шевченка).

Окремі експонати було врятовано від загибелі завдяки діяльності подвижників-патріотів, наприклад *А. Терещенко* в 1943 р. за німецької окупації частину шевченківських раритетів вивіз спочатку до Львова, а потім до Берліна, Мюнхена, США (УВАН). Серед них: автографи фрагменту поезії “До Основ’яненка” (1839), початок поеми “Іван Підкова” (1839), лист *П. Симиценка* від 26 листопада 1859 р., офорти Тараса Шевченка “Вірсавія” (1860), “Приятелі” (1860) та ін. Ці матеріали було повернено в Україну 2006 року завдяки *С. Гальченку* та *Т. Скрипці*. Більшу частину музейної шевченкіани було вивезено німцями в жовтні 1943 р. і втрачено під час пожежі у квітні 1944 р. в одному з будинків Познанського університету.

Слово Шевченка в час війни стає символом свободи та перемоги. Його твори в дешевих паперових виданнях малого формату видають солдатам для підтримки бойового духу. У 1943—1944 роках поезії під назвою “Кобзар” надруковано в Києві, в Уфі, в Москві; також з’явилися поеми “Єретик” (1941) та “Катерина” (1943). Ще окремі видання: “Чернець” (1942), “Причинна” (1943), “Сон” (1943) вийшли у світ із вдrukованими в тексти Шевченка патріотичними поезіями *М. Бажана, А. Малишка, Л. Первомайського, М. Рильського, В. Сосюри, П. Тичини*.

Події воєнних років вплинули і на долю Михайла Новицького. Ще в 1939—1940 роках, внаслідок агресії СРСР проти Фінляндії, він у складі бригади № 105 будував залізницю в східній частині скандинавської країни. З початком німецько-радянської війни Новицького перевели до Печорського виправно-трудового табору. Після прибуття на нове місце ув’язнення із Михайлом Михайловичем трапилася жартівливо-сумна історія. Її розповіла *Валентина Судак*, співробітниця Національного музею Тараса Шевченка і приятелька ученого, *Наталії Котенко* у 2009 р. У перші дні життя в печорському таборі кримінальні злочинці (“урки”) забрали в Новицького валізу з речами. Однак проблема несподівано вирішилася. Щойно шевченкознавець прочитав поему “Катерина” — валізу повернули в обмін на “Кобзаря”. До речі, на прохання вченого новий примірник “Кобзаря” згодом йому надіслала *Л. Чуковська*.

Наприкінці 1942 р. завершувався термін ув'язнення і Михайло Новицький сподівався на близьке повернення додому. В одному із небагатьох листів, адресованих дружині **Л. Тецлав-Новицькій**, він зізнається: "Кроме книг я ни в чем сейчас не нуждаюсь. Как видишь пишу наспех. Да и что напишешь в письме! Теперь одно желание у меня поскорей увидеться с тобой, вернуться домой целым, не искалеченным. Крепко тебя целую и обнимаю. Твой Мих." [12].

Ученого дійсно було звільнено в листопаді 1942 р., але зустріч із рідними довелося відкласти ще на три з половиною роки. Спочатку він влаштувався у Кожвинський лісокомбінат, а вже через місяць його було відправлено в Трудову армію в м. Кізел Молотовської області (Уральськ, Пермська область РФ), де учений відмовився від канцелярської роботи і разом з усіма від квітня 1943 р. працював на шахті "Комсомолец" на видобутку вугілля.

Про цей період життя Михайла Новицького у ЦДАМЛМ України збереглося небагато документів. Серед них — його скарга на те, що йому не видали хлібної картки: "При таком положении продолжал работу в шахте. У меня нет денег, нет вещей, чтобы в течение 20 дней прокормиться" [5] (н. п. 15 січня 1945 р.).

Увесь цей час за вченим тривав постійний нагляд. "Пребывая в местах заключения в Молотовской области и проживая по отбытии срока наказания в гор[оде] Кизил, [М]. Новицкий продолжал высказывать свои антисоветские настроения, выражал надежду, что в

результате военных событий Украина обретет свою самостоятельность, называл СССР агрессором и захватчиком, клеветал в адрес Советского строя, говоря, что в Советском Союзе нет демократии и что существует якобы «диктатура одной партийной группы», — значиться у його слідчій справі [8].

Михайло Новицький не мав навіть найнеобхідніших документів для посвідчення своєї особи. Паспорт йому видали аж 22 листопада 1945 р. (попередній вилучили під час арешту), і після цього він приїхав в Україну.

Повернувшись до Києва в липні 1946 р., М. Новицький поступово долучається до наукового й культурного життя столиці. Того ж року його прийняли на посаду старшого наукового співробітника в Літературно-меморіальний будинок-музей Т.Г. Шевченка, директором якого був **Д. Красицький**. Тут Новицький пропрацював майже три роки.

У квітні 1949 р. було відкрито експозицію Державного музею Т.Г. Шевченка на бульварі Тараса Шевченка, 12, у розробці її наукової концепції Михайло Новицький брав участь як досвідчений шевченкознавець. За рівнем наукової підготовки він переважав інших працівників музею. Невдовзі науковця перевели з будинку-музею до нововідкритого Державного музею на посаду старшого наукового співробітника. Займаючись музейною роботою (проведення екскурсій, написання лекцій, опис експонатів), Новицький водночас продовжував працювати у шевченкознавстві.

19.XI.52.

Шановний і дорогий
Максиме Мадявичу!

Ніколи довго клопотав в Милуці і перед
начальником Київського МГБ мене про-
писав в Ніжичі до 1-го грудня 1952 р.
виявляється, що Ніжич — місто реєстрації
і таким як в житті бути не можна...
А як радив, і вивав туди, біжав по забо-
рах інститутського парку, де колись цував
М.В. Гоголь. —

Дуже прошу Вас, М.Т., — зробіть все
можливе, щоб не довелося мені без клода і
зради блукати по тернізовидній. Тадало,
що зараз найкращий час для клопотання.
Вірю, що Ваші заходи і турботи не залишаться
безплідними.

Дорогий Максиме Мадявичу! Я не умію
співати людям, органу, але певен, що май-
бутній Ваш біограф буде писати не про одні
вірші, він знає про велике Ваше серце, про
Вашу мадячність. —

В нашій дні поезії і справжній мадяч-
ке якимось дивним і незрозумілим явищем!
"Ціну-ціну" ет сета... Як нас цього
мало, вимагали не призначали за цього серця.

Тепер два слова про макеї 7-го р. акаде-
мічного видання. Він зовсім в Ніжичі.
Працюю коло нього, хотів до інститутської бібліо-
теки. На кінець цього місяця роботу закінчу.

Будуйте здорові
Мих. Новицький

Лист М. Новицького до М. Рильського від 19 листопада 1952 р.

За матеріалами нової експозиції колектив підготував брошуру “Путівник Державного музею Т.Г. Шевченка” (1951). Про те, що Новицький працював над ним, свідчать численні матеріали його архіву. Але ім’я вченого серед авторів путівника не названо.

На початку 1950-х років Михайло Новицький разом зі співробітниками Державного музею Т.Г. Шевченка працював над збірником “Шевченко в критиці [18]40—[18]60 pp.”. Хронологічні межі видання згодом було розширено. Книжка під назвою “Т.Г. Шевченко в критиці” з’явилася 1953 року і вмішувала рецензії на видання “Кобзаря” 1840 р., окремі спогади та дослідження І. Франка, П. Тичини, М. Рильського, О. Білецького про життя й творчість поета. Імені шевченкознавця Михайла Новицького тут теж не названо. Як колишній репресований, він постійно викликав підозри і недовіру.

Незважаючи на труднощі, Михайло Михайлович прихильно ставився до молодших колег, передавав їм досвід музейної та наукової праці. Про ті дні, спільні зустрічі й спілкування в пам’яті музейників-шевченкознавців залишилися світлі і водночас щемливі спогади. Більше ніж через п’ятдесят років *Л. Внучкова* згадувала: “*Нам пощастило працювати разом і вчитися у такого відомого вченого-літературознавця, як Новицький Михайло Михайлович. Він все своє життя присвятив Шевченкові... Не обминула його і сумна доля тих українських літераторів, яким довелося спізнати сталінських таборів. Повернувшись з заслання, Михайло Михайлович жив спочатку в підвальній кімнаті Будинку-музею Т. Г. Шевченка, а потім його поселили в кімнаті музейного флігеля*” [3].

Серед колег, з якими в Михайла Новицького склалися приязні й ширі стосунки, були *В. Судак, К. Чумак, Л. Потьомкіна, В. Косян, В. Савченко* та ін. З особливою повагою ставився М. Новицький до Валентини Судак, яка в музей прийшла з фронтів доріг. Симпатизувала Новицькому і завідувача бібліотекою музею *Людмила Хоменко*.

На той час Новицькому, очевидно, нічого не було відомо про долю дружини Лариси, зв’язки з якою обірвалися в роки заслання. В роки війни Михайло Михайлович втратив ще одну дорогу та близьку людину — прийомного сина Віктора, якого за участь у партизанському русі у 1942 р. розстріляли німці.

Наприкінці 1950-х років доля подарувала вченому зустріч із *Райсою Товстухою* — бібліотекаркою із Чернігова, яка з розумінням ставилася до наукових інтересів Новицького, вірно підтримувала в хвилини відчаю, викликані суспільним невизнанням й несправедливим ставленням до вченого як колишнього політв’язня.

Ще наприкінці 1940-х років група науковців під керівництвом *В. Касіяна* почала працювати над підготовкою до друку VII—X томів повного зібрання творів — мистецької спадщини Шевченка. Враховуючи досвід і здобутки М.М. Новицького в шевченкознавстві, його запросили до участі у виданні.

Але вже в лютому 1952 р. вченого звільняють із роботи за скороченням посади згідно з постановою

Президії Академії наук УРСР. За розпорядженням МВС УРСР учений залишає Київ. Він зупиняється у рідному Ніжині в сестри Л. Новицької і звертається до паспортного відділу Чернігова по дозвіл на проживання, але його прохання не було задоволено.

Відірваний від звичного середовища, Михайло Новицький продовжує працювати над повним зібранням творів Шевченка — готує VII том, про що свідчить його лист від 19 листопада 1952 р. до директора Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР *Максима Рильського*, який відповідав за підготовку цього видання. Згодом через брак прописки вчений їде до Одеси й тимчасово живе у старшої сестри А. Потапової.

У перший повоєнний рік з’явилося небагато шевченкознавчих досліджень, переважно джерелознавчого та біографічного змісту. Про зв’язок творчості Шевченка зі змістом програми Кирило-Мефодіївських братчиків виступив *І. Пільгук* у статті “Кирило-Мефодіївське братство і літературний процес 40 pp.”. Статтю “Шевченко в житті” зі спогадами сучасників до 1841 р. та з коротким аналізом автобіографічних повістей надрукував *Г. Лазаревський*. Реабілітований *О. Дорошкевич* підготував дослідження про участь Шевченка в Аральській описовій експедиції “Деякі нові факти про перебування Т. Шевченка в Аральському морі”. У 1946 р. побачила світ оновлена праця популярної в радянський час *М. Шагіняна* “Тарас Шевченко” (попереднє її видання 1941 р.).

Незважаючи на окремі труднощі в шевченкознавстві, зумовлені політичною атмосферою в країні, на думку *П. Одарченка*, шевченкознавство в умовах воєнного часу та першого року після закінчення війни мало кращі умови, ніж за мирних часів.

Але державні урядовці швидко відреагували на діяльність наукових, освітніх та культурних установ. Уже 1946 року у постанові ЦК КП(б)У “Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури»” (24 серпня), “Про журнал «Вітчизна»” (4 жовтня) та ін. нищівної критики зазнали Інститут історії АН УРСР, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка, Спілка радянських письменників України, редакція журналу “Вітчизна”. Упродовж наступних кількох років літературознавство (і шевченкознавство зокрема) повністю було підпорядковано радянській ідеології.

Очевидно, що 1940-і роки не були сприятливими і для українців, що працювали за кордоном, зокрема й для шевченкознавців. Рятуючись від війни, вони вимушено емігрували, залишаючи окуповані німецькими військами території. Ще 1940 року в Кракові завдяки наполегливій праці *Є.-Ю. Пеленського* було надруковано “Кобзар”. Того ж року однойменна збірка побачила світ і в Празі. Текст до цієї книжки збірив *С. Сірополо*, який разом із *Д. Дорошенком* був і автором приміток до видання.

Уже в другій половині 1940-х років найпомітнішим центром українських учених-емігрантів стає Німеччина, а саме південно-східна її частина — Баварія. Сюди в 1945 р. було переведено із Праги

Український вільний університет (УВУ, Мюнхен), де з-поміж вісімдесяти викладачів працюють і шевченкознавці **П. Зайцев** та **Ю. Бойко-Блохін**. Тоді ж таки, за зразком ВУАН 1920—1930-х років, в Аугсбурзі відкрито Українську вільну академію наук. Тим часом один із її засновників — **В. Міяковський** — дбає про створення Музею-архіву.

Упродовж 1952—1964 рр. в УВАН (США) завдяки зусиллям **В. Міяковського** виходив щорічник “Шевченко”, де друкувалися праці **В. Дорошенка** (“Польський переклад Шевченкового «Щоденника», “Рукописний ілюстрований «Кобзар» 1844 року”); **П. Одарченка** (“Поетична майстерність Т. Шевченка (у світлі нових дослідів 1941—1946)”, “Советське шевченкознавство 1954—1955”); **Л. Білецького** (“Кілька основних моментів у редагуванні «Кобзаря» 1952 року”). **В. Міяковський** надрукував тут праці “Портрет Шевченка з альбому Лазаревських”, “Шевченко і Костомаров”, “Унікальний «Кобзар» 1860 р. із власноручними поправками Шевченка”. В УВАН також було надруковано “Автограф Т. Шевченка 1860 року” та англomовний збірник “Taras Shevchenko. 1814—1861: A Symposium” (1962). Упродовж 1952—1954 рр. **Л. Білецький** підготував і надрукував у Канаді чотиритомне видання “Кобзаря” із власними коментарями.

У період 1950-х — початку 1960-х років значно зростає кількість шевченкознавчих досліджень у радянській Україні, але всі вони здебільшого написані згідно з канонами радянської ідеології, за критеріями соціалістичного реалізму. У цей час у шевченкознавстві популярними стають теми про взаємозв’язки Шевченка із **М. Чернишевським**, **В. Бєлінським**, **М. Добролюбовим**, петрашевцями. З’являються праці “Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко” (1951) **Я. Дмитерка**, “Світгляд Т. Г. Шевченка” (1957) **І. Назаренка**, “Шевченко и русская литература XIX века” **Ф. Прийми** (1961).

Із-поміж фахових праць у цей час надруковано окремі статті: “Русские повести Т. Г. Шевченко” **О. Білецького** (1949), “Перше видання «Кобзаря»” **М. Возняка** (1955) та ін.

Здобутком 1950-х років стало зростання кількості видавництв і покращення їхньої поліграфічної спроможності. Зокрема, діяли видавництва “Дніпро”, “Молодь”, “Кримвидав”, “Закарпатське видавництво” та ін., кожне з яких прагнуло підготувати і видати твори Шевченка.

Найчастіше друкувалися твори, написані російською мовою, — повісті та щоденник. Упродовж 1949, 1950, 1952, 1954, 1956 рр. повісті побачили світ у Києві, Москві й Пермі. 1954 р. надруковано “Журнал”. У серії “Бібліотека поета” випущено двотомну збірку під назвою “Поезії” (1955). З’явилися й видання окремих творів: “Катерина” (1951, 1957), “Наймичка” (1951), “Марія” (1957), “Гайдамаки” (1958, 1964), “Сон” (1958), “Єретик” (1957, 1960). Проте більшість таких видань друкувалося зі скороченнями та коментарями, написаними на догоду панівному режимові.

У 1956 р., після викриття культу особи **Сталіна** на XX з’їзді КПРС (14—25 лютого), розпочався новий

період у розвитку української науки загалом і шевченкознавства зокрема. Про те, що варто переглянути акценти шевченкознавства, писали **Є. Кирилюк** (“Стан і завдання радянського шевченкознавства”, 1956), **І. Айзеншток** (“Із розшуків про Шевченка”, 1957). У цей час з’являються й нові імена в шевченкознавстві: **Ю. Івакін**, **Г. Паламарчук**, **Ф. Сарана**.

Бажання Максима Рильського мати в Києві шевченкознавця такого рівня, як Михайло Новицький, спонукало його виступити з проханням повернути вченого до Києва. У характеристиці на нього від 2 лютого 1953 р. **М. Рильський** писав: “*Это — трудолюбивый и скромный человек, лучший на Украине знаток биографии и творчества Т. Г. Шевченко. Его советы относительно редактирования VII, VIII и IX томов академического изд[ания] соч[инений], над которым работает руководимый мной Институт искусствоведения, фольклора и этнографии Академии Наук УССР совместно с Музеем Шевченко, чрезвычайно ценны. Кроме того, тов. Новицкий работает над большим комментарием к поэтическим произведениям Шевченко. Ввиду сказанного М. М. Новицкому, безусловно, нужно жить в Киеве...*” [18]. Відгук **М. Рильського** підтримала і директор музею **К. Дорошенко** (лист від 4 лютого 1953 р.), яка, добре знаючи професіоналізм та працелюбність Михайла Новицького, мала сміливість стати на захист колишнього політв’язня. Листи на захист вченого були надіслані до особливої наради МДБ СРСР, голові Ради Міністрів СРСР **Г. Маленкову**.

Наступного року Новицького приписують у столиці, а 1960 р. надають квартиру (вул. Капітанська, 4; кв. 5; нині — Академіка Доброхотова Святошинського р-ну). Упродовж восьми років учений працював у Державному музеї Т. Г. Шевченка (1954 — початок 1962 років).

У цей час Михайло Новицький звертається до Вищої атестаційної комісії з проханням дозволити захист дисертації. Прохання не було задовільнено.

Державний музей Т. Г. Шевченка та Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, який відповідав за підготовку томів мистецької спадщини Тараса Шевченка, час від часу відряджали Михайла Новицького до архівів Москви і Ленінграда. За ці роки йому вдалося значно поповнити список персоналій оточення Шевченка, знайти документи до біографії Шевченка: про його викуп із кріпацтва, навчання в Академії мистецтв, участь в Аральській експедиції, в геологічній експедиції на півострові Мангішлак (тепер Мангістау, Казахстан).

Працюючи над мистецькою спадщиною Шевченка, Михайло Новицький атрибутував двадцять вісім творів художника. Серед них — акварельний “Портрет Миколи Луніна” (1838) та олійний “Портрет Йосипа Рудзинського” (1845). Він також уточнив датування деяких малюнків періоду заслання. Атрибуції творів 1838 і 1845 рр. використано і в сьомому томі повного зібрання творів Шевченка у 12 т. (2005).

В ІЛ у бібліотеці **Юрія Меженка** зберігається розлога рецензія **М. Новицького** (83 арк.), підготовлена на VII—IX томи з ПЗТ у 10 томах з суттєвими реко-



Оправи видань, у підготовці яких брав участь М. Новицький:

Твори Тараса Шевченка. Київ: Держвидав України. Том III. Листування, 1929; Том IV. Щоденні записки (Журнал), 1927.

Т. Шевченко. Повне зібрання творів. Київ: Держвидав України, 1935—1937.

Том I. Поезія 1838—1847; Том II. Поезія 1847—1861. Корінці томів видання.

Біографія Т.Г. Шевченка за спогадами сучасників. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958.

Оправа видання "Poezye Antoniego Sowy" (1859) із дарчим написом Е. Сови до Т. Шевченка (з архіву М. Новицького в ЦДАМЛМ України)

мендаціями та зауваженнями щодо видання. Томи мистецької спадщини (VII—X тт.) вийшли в 1961—1964 рр. до 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка. *"Великим досягненням шевченкознавства було розкішне видання мистецької спадщини Шевченка у чотирьох томах (п'яти книгах), здійснене 1961-1964 рр. Це перше повне видання всіх відомих мистецьких творів Шевченка. В ньому описано та репродуковано 835 мистецьких творів поета-мистця за оригіналами, а також описано 278 не знайдених його творів"*, — відзначив згодом П. Одарченко [10]. І в тому, що це зібрання нарешті було завершено, велика заслуга і М.М. Новицького. За макетом повного зібрання творів у 10 т. було надруковано видання "Тарас Шевченко. Мистецька спадщина" у 4-х томах (5 книг; 1961—1964; відповідальний редактор **В. Касіяна**).

У 1963—1964 роках розпочали підготовку видання літературної спадщини Шевченка у 6 т., участь у якій брав і М. Новицький (працював над 1-м, 3-м томами). У ЦДАМЛМ України зберігається інструкція до цього видання із його правками (од. зб. 32).

Пізніше шевченкознавчі матеріали Михайла Новицького було використано в останньому академічному виданні повного зібрання творів у 12 т. (2001—2014), де в першому, другому та в шостому томах узято до уваги його коментарі до "Мар'яни-черниці", "Відьми" і до окремих листів Шевченка.

Здобутком шевченкознавства того часу стали також дослідження мистецької спадщини Т.Г. Шевченка: альбом вибраних творів "Шевченко-художник" (1954), монографія **П. Говді** "Т.Г. Шевченко-художник" (1955), альбом "Т. Г. Шевченко" із передмовою **Я. Затеняцького** (1961), монографія **С. Таранушенка** "Шевченко-художник" (1961), книжки **В. Касіяна** "Офорти Тараса Шевченка" (1964), **О. Вандров-**

ської "Т.Г. Шевченко — художник" (1964), "Акварелі Т.Г. Шевченка" з передмовою **Г. Паламарчук** (1963). З'явилися тоді й наукові збірники: "Мистецька спадщина Т.Г. Шевченка" (1959), "Тарас Шевченко — художник" (1963) та ін.

1958 року нарешті вдалося здійснити намір М.М. Новицького видати окремою книгою "Спогади про Тараса Шевченка". Над матеріалами до видання крім М. Новицького працювали **Л. Вікторова**, **В. Косян**, **Н. Полонська**, **Р. Самойленко**, **Л. Потьомкіна**, **Л. Хоменко**. Передмову та коментарі до видання підготував А. Костенко.

Загалом до книжки ввійшло сімдесят два спогади, чотири промови, шість рецензій (**В. Шевченка**, **П. Куліша**, **Є. Літвінової**, **Д. Мордовцева**, **М. Честахівського**, **К. Широцького**, **Ф. Хартахая**, **В. Бернатовича** та ін.). Тут також уміщено окремі листи **В. Білозерського** до **М. Гулака** від 1 травня 1846 р., **С. Левицького** до Т. Шевченка від 3 червня 1850 р., **В. Маслова** до Т. Шевченка від 10 вересня 1859 р.

1958 року з'явилося видання "Біографія Т.Г. Шевченка за спогадами сучасників". Разом із М. Новицьким упорядниками книжки були **В. Косян**, **Л. Вікторова**, **А. Костенко**, **Н. Полонська**, **Л. Потьомкіна**, **Р. Самойленко**. Очевидно, що видання спогадів було використано під час підготовки окремих літописів життя і творчості Шевченка: "Життя і діяльність Т. Шевченка" (1955) **Д. Косарика**, "Літопис життя і творчості Тараса Шевченка" **В. Анісова**, **Є. Середи** (1959), "Т. Г. Шевченко. Життя і творчість" **Є. Кирилюка** (1959), "Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка" **М. Ткаченка** (1961) та ін.

Науковий доробок М.М. Новицького не втратив актуальності й сьогодні. Підготовлений із залученням великої кількості фактичного матеріалу, він

помітно вирізняється серед інших шевченкознавчих праць того часу.

Окремого дослідження й аналізу потребують знайдені Михайлом Новицьким інші документальні матеріали до біографії Шевченка, що зберігаються в ЦДАМЛМ України: періоду дитинства (од. зб. 45), його перебування в Петербурзі (од. зб. 47), в Україні (од. зб. 53, 54), періоду заслання (од. зб. 58—62) та останніх років життя (од. зб. 63).

На жаль, у той час Михайло Михайлович, як і інші репресовані, не мав змоги друкувати свої наукові праці. Інколи вони з'являлися за підписами інших шевченкознавців. У ЦДАМЛМ України зберігаються матеріали про використання праць ученого тодішнім директором Державного музею Т.Г. Шевченка К. Дорошенко: листування дружини Р. Товстухи-Новицької з редакціями часописів “Радянське літературознавство” (од. зб. 439), “Советская Украина” (од. зб. 440), “Литературная газета” (од. зб. 442) та зі Спілкою письменників України (од. зб. 440) із проханням указати справжнього автора надрукованих статей. На той час М.М. Новицький підготував публікацію невідомих листів різних осіб до Шевченка з архіву *М. Чалого*. Разом із К. Дорошенко вони мали опублікувати їх у журналі “Советская Украина”.

Стаття з назвою “Неизвестные письма к Шевченко” з'явилася тільки за підписом К. Дорошенко (1962, № 10—11). На захист М. Новицького виступили *М. Рильський, Є. Шаблювський, Ф. Ястребов, М. Коцюбинська, Ф. Сарана, Ю. Івакін, А. Костенко* в газеті “Літературна Україна” (№ 92). Тільки після їхнього відкритого листа справжнє ім'я автора вдалося відновити. У ті роки М. Новицький повернувся до роботи над темою “Лектура Т. Шевченка” — в архіві збереглися картки до теми (од. зб. 20—24). Відомо, що до участі в роботі над цією працею М. Новицький запросив *Ю. Меженку* та *Ф. Сарану*. Із архівних матеріалів відомо, що разом із К. Дорошенко М. Новицький упорядкував та підготував до друку “Питання шевченкознавства” 1958 р. Прізвища М. Новицького тут також не зазначено.

Михайло Новицький постійно надавав консультації багатьом шевченкознавцям. Його прізвище згадано в передмові до видання “Дневные записки плавання А.И. Бутакова на шхуне «Константин» для исследования Аральского моря в 1848—1849 гг.” (1953). За допомогою до Михайла Михайловича зверталися і упорядники покажчика “Т.Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість” (1963; т. 1. 1839—1916, т. 2. 1917—1959). Новицький рецензував рукопис і допомагав у виявленні та описі матеріалів.

Без Михайла Новицького як висококваліфікованого бібліографа в галузі шевченкознавства не могли обійтися і під час упорядкування збірника “Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів [ЦНБ АН УРСР]” (1966), до якого ввійшло 946 листів 1842—1917 років з відомостями про життя і творчість Шевченка, його оточення, історію побутування художніх творів, рукописів і видань поета. Тут М. Новицький здійснив первісний відбір текстів, брав активну участь в їх коментуванні. Відомо, що Михайло Михайлович був ще й науковим консультантом знаменитого фільму “Тарас Шевченко” (1951).

Невід'ємною частиною діяльності Новицького-шевченкознавця було вивчення історичних матеріалів, що стосуються обставин суспільно-політичного та культурного життя XIX ст. — того періоду, коли жив і творив Тарас Шевченко. Про це свідчать численні виписки на такі теми: “План окрестностей города Киева” (од. зб. 147), “Правила, за якими судять малоросійський народ” (од. зб. 149), “Великий театр. Музика. 1840—1860 рр.” (од. зб. 165), “Козацькі війська, військові нагороди XVIII—XIX ст. Термінологія” (од. зб. 205), “Нижній Новгород. Київ. Новопетровськ” (од. зб. 211), “Почтовые станции и тракты 1825—1840 годов” (од. зб. 213) та ін.

У ЦДАМЛМ України зберігаються нотатки Михайла Новицького із поетичних творів Тараса Шевченка (од. зб. 85). На той час окремі збірки афоризмів Шевченка (“Шевченко про мистецтво” Б. Лепкого, 1920; “Шевченкова криниця” В. Дорошенка, 1922) вже були бібліографічною рідкістю і, очевидно, М. Новицький заново дібрав та виписав виразні поетові слова.

Література

1. **Бойко Ю.** Шевченкознавство 20-х років. Вибране. — Мюнхен, 1981. Т. 3. С. 204—205.
2. **Бородін В.С.** Текстология. Шевченкознавство: підсумки й проблеми / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. — К.: Наук. думка, 1975. С. 499—558.
3. **Внучкова Л.І.** [Спогади про Державний музей Т.Г. Шевченка], березень 2004 р. З приватного архіву Н. О. Грязнової. 28 арк.
4. **Дорошкевич О.** Етюди з шевченкознавства: зб. ст. — Харків; Київ: Держвидав України, 1930. 208 с.
5. **Жалоба М.** Новицького начальника шахти г. Кизел Козлову, [н. п. 15 января 1945 г.]. ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 369, арк. 8 зв.
6. **Михайло Михайлович Новицький.** [Некролог]. Літ. Україна. 1964. № 25. С. 4.
7. **Новицький М. М.** Анкетні відомості, [1950-ті — початок 1960-х років]. Музей-архів ім. Д. Антоновича УВАН у США. Ф. 226 (в опрацюванні), арк. 1—2.

8. Обзорная справка по архивно-учетному делу № 39716 на Новицкого Михаила Михайловича, 1892 года рождения, [1957 г.]. ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 171—180.

9. **Одарченко П.** Тарас Шевченко в радянській літературній критиці (1920 — 1960). Світи Тараса Шевченка: зб. ст.: до 175-річчя з дня народж. поета. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1991. С. 48—409.

10. **Одарченко П.** Шевченкознавство на Україні в 1961—1981 роках. Світи Тараса Шевченка: зб. ст.: до 175-річчя з дня народж. поета. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1991. С. 410—445.

11. **Підгайний С.** Михайло Новицький. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. — Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. С. 63—64.

12. Письмо М. Новицького Л. Тешлаву-Новицькій, [н. р. 22 июня 1941 г.]. Музей-архів ім. Д. Антоновича УВАН у США. Ф. 226 (в опрацюванні), арк. 1—3.

Серед архівних матеріалів зберігаються і нотатки до словника церковнослов'янських слів у творчості Шевченка (од. зб. 227). Тут зібрано і систематизовано окремі слова з поетичних творів до літер А-Ж (окремим виданням “Словник мови Т. Шевченка” був надрукований 1964 р. за редакцією **В. Ващенко, К. Дорошенко, В. Мариниченко, Т. Черторизької**).

Протягом життя М. Новицький підтримував дружні стосунки із багатьма літературознавцями, письменниками, митцями. В його епістолярній спадщині близько ста адресатів, зокрема **І. Айзеншток, Б. Антоненко-Давидович, П. Білецький, В. Бородін, В. Ганцов, П. Жур, І. Зільберштейн, Ю. Івакін, М. Рильський, Ф. Сарана, Л. Чуковська, Є. Шаблювський** та ін. Кожен співрозмовник звертався до Михайла Михайловича як до вченого великої наукової ваги; їхнє спілкування позначене щирістю, делікатністю та підтримкою.

Після XX з'їзду КПРС (14–25 лютого 1956 р.) М. Новицький звертається до органів прокуратури з проханням про реабілітацію. В архіві вченого зберігаються звернення до першого секретаря ЦК КП України **М. Підгорного**, прокурора Української РСР, державного радника юстиції **Д. Панасюка**, а також до першого секретаря КПРС **М. Хрущова**, до голови Президії Верховної Ради СРСР **К. Ворошилова** (од. зб. 375).

На його запити про реабілітацію були зібрані свідчення окремих знайомих, позитивну оцінку наукової діяльності Михайлу Новицькому дали **Є. Кирилюк** і **Л. Смілянський**. Останній зокрема писав:

“Новицкий М.М. являлся и является крупнейшим знатоком — исследователем жизни и деятельности Шевченко, глубоко разбирается в эпохе, в которую жил Шевченко. В этом отношении Новицкий внес значительный вклад в украинскую литературу. Его работы, относящиеся к двадцатым и тридцатым годам по биографии Шевченко, предоставляют и в настоящее время известную ценность” [14].

Але питання про реабілітацію М.М. Новицького за його життя так і не було розв'язано. Лейтенант **Жиромський**, який допитував ученого, у матеріалах

справи підтвердив “справедливість” звинувачення, і 6 травня 1957 р. справу М. Новицького було передано в архів.

Помер шевченкознавець 29 березня 1964 р. — в ювілейний Шевченків рік. *“Всі, хто знав М.М. Новицького, назавжди збережуть у своїх серцях світлу пам'ять про нього — скромну людину, чуйного товариша, талановитого вченого”*, — писала “Літературна Україна” [6]. Після смерті Михайла Новицького справу його реабілітації продовжила дружина **Р. Товстуха-Новицька**. В результаті її наполегливого клопотання справу про звинувачення Новицького було переглянуто 14 листопада 1964 р. і закрито за браком складу злочину рішенням Київського обласного суду.

26 листопада того ж року Р. Товстуха-Новицька було видано документ, де стверджувалося: *“Таким образом установлено, что ни до ареста Новицкого М.М. в 1937 г., ни после его освобождения из мест заключения, после того как он отбыл 5 лет лишения свободы, вплоть до дня смерти, не имеется доказательств, подтверждающих его антисоветскую деятельность, в связи с чем Новицкий М. М. подлежит реабилитации”* [17].

Після одержання копії документа про реабілітацію М.М. Новицького Р. Товстуха почала боротися за відновлення його імені як шевченкознавця. В архіві є її лист до редактора московської “Літературной газеты” (9 жовтня 1965 р.), де вона пише про несправедливу і применшену оцінку заслуг М. Новицького в шевченкознавстві саме через те, що він був репресований і багато шевченкознавців, користуючись цим, замовчували його ім'я та присвоювали собі його праці.

Р. Товстуха-Новицька також потурбувалася про долю архіву Новицького. У 1967–1968 роках вона передала до ЦДАМЛМ України архівні матеріали вченого, де, крім шевченкознавчих праць, є багато загальних нотаток із літературознавства, мовознавства, живопису, музики. Надзвичайно цінною є бібліотека науковця (1181 книжка), у якій, зокрема, є примірник видання “*Poezye Antoniego Sowy*” (1859) з особистої бібліотеки Шевченка із дарчим написом автора поету “*Bratu Tarasu od Edwarda*”. ■

13. Постановление о начатии следствия дела Новицкого Михаила Михайловича уполномоченным четвертого отделения УГБ НКВД УРСР [серж.] Крещакоского от 23 декабря 1937 г. ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 3.

14. Протокол допроса Л. Смилянского по делу М. Новицкого, 29 января 1958 г. ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 258–259.

15. Протокол допроса обвиняемого Новицкого Михаила Михайловича, 5 июля 1938 г. ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 40–43.

16. Справка о Новицком Михаиле Михайловиче начальником четвертого отделения Управления государственной безопасности НКВД УРСР Хатеневера от 21 декабря 1937 г. ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 15–16.

17. Справка о реабилитации Новицкого Михаила Михайловича Президиумом Киевского областного суда,

26 ноября 1964 г. ЦДАГО України. Ф. 263, оп. 1, од. зб. 57013, т. 1, арк. 341.

18. Характеристика М. Новицкого в Особое совещание МГБ СССР за подписью М. Рильского, 2 февраля 1953 г. ЦДАМЛМ України. Ф. 1. Архів М. М. Новицького, оп. 1, од. зб. 391, арк. 5.

19. Характеристика М. Новицкого за подписью А. Лободы, [1924 г.]. ЦДАВОВУ України. Ф. 166, оп. 12, од. зб. 5393, арк. 7.

20. Характеристика М. Новицького за підписом С. Єфремова, 1924 р. ЦДАВОВУ України. Ф. 166, оп. 12, од. зб. 5393, арк. 8.

21. **Ходак І.** Образотворча спадщина Тараса Шевченка в дослідженнях Федора Ернста. Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: зб. наук. пр. — К., 2013. Вип. 13. С. 34–44.

22. **Шевченко Т.Г.** Повне зібрання творів. Т. 4: Щоденні записки. (Журнал). Текст. Первісні варіанти. Коментарій — К.: Держвидав України, 1927. XL, 790 с.